

Жанна ДЕНИСЮК

УВАГИ ПРО МІЛІТАРНУ КУЛЬТУРУ ДАВНЬОЇ УКРАЇНИ

Мілітарний компонент етнічної культури має досить важливе значення для збереження й розвитку етнічної спільноти. Саме з мілітарним складником найбільше пов'язані юридично-правова й державотворча сфери. Певні елементи мілітарної культури можуть відігравати й відіграють роль атрибутів національної культури.

Основи специфічної мілітарності будь-яких етносів ґрунтуються на ігрому елементі архаїчної культури. Цю теорію докладно розробив нідерландський учений-культуролог Й. Гейзінга в праці „ *Homo Ludens*“. Він зазначає, що саме через гру людська спільнота підіймається до вищих щаблів організації життя. Одним з основних елементів суспільного життя є поняття змагання. Адже будь-яка фізична, суспільна чи моральна перевага становить основу для честі й слави. Це джерела престижу й влади. Грецька традиція поділяє змагання на ті, що стосуються держави, війни й права, і на змагання в силі, мудрості та багатстві.

Гра є живим принципом будь-якої культури. І у витоках культури суперництво заради здобуття першості було чинником її формування та ошляхетнення. У змаганнях розгортається структура суспільства¹.

Про війну як функцію культури, наголошує Гейзінга, ми можемо говорити лише тоді, коли вона провадиться в межах певного кола, чле-

ни якого визнають один одного рівними. Тоді війна підноситься до рівня святої справи, стає частиною того комплексу понять, де в нерозривній єдності перебувають справедливість, доля і честь. Війна розглядається як священний обов'язок. Поняття війни тільки тоді набуває чинності, коли особливий стан урочисто проголошеної ворожості визнається відмінним від особистих сварок і міжродової кривавої помсти. Таке розуміння одразу переводить війну в обрядову царину².

Для архаїчної людини дія і відвага були силою, владою, а знання – це магічна сила влади. У багатьох архаїчних культурах були присутні ритуальні змагання юнаків – ініціації, або посвячення, суть яких – перевірити готовість юнака до військового життя, випробувати його чоловічі якості. Адже згідно з культурними нормами більшості етносів, бути повноцінним чоловіком означало бути воїном, уміло володіти зброяєю, не боятися випробувань тощо.

До змагальних ігор належать різновиди боротьби за певними правилами, задля здобуття тієї чи іншої нагороди. Таке саме місце посідає й збройна боротьба з супротивником, що сприймається як найпевніший спосіб перевірити справжні вояцькі якості учасників.

Військове виховання як елемент культури відігравало в житті етносу дві функції, спрямовані на його самозбереження. Це – протидія зов-

нішній агресії і виховання таких членів суспільства, які могли б забезпечувати його нормальній розвиток.

У кожного етносу мілітарна діяльність виявляється в конкретних, притаманних йому нормах. Виявити специфічний культурний зміст військової справи як різновиду людської активності можна лише через віднаходження певних культурних універсалій, що реально існують у вигляді етнічно-специфічних модифікацій. Такою культурною універсалією для більшості європейських народів є образ чоловіка-война, богатиря, лицаря, гіdalго, козака, об'єднаний поняттям „культурного Героя”. Саме він є постійною дійовою особою усної народної творчості (епосу, героїчного міфу).

Окрім усної народної творчості, мілітарна культура пов'язана з багатьма різновидами мистецтва. Зокрема декоративно-ужиткового (виробництво зброї), архітектури (оборонно-фортечне будівництво) тощо. Мілітарна сфера є підґрунтям, на котрому виростає система певних правил і норм, завдяки яким здійснюється право-регулятивна функція культури. Це підґрунтя – потенційна передумова етнічної державності.

А тепер поглянемо, як реалізувалися ці загальні засади на теренах формування української культури.

В останній четверті I тисячоліття н.е. завершилося розселення слов'янства на широких просторах Європи. Міграційні й асиміляційні процеси поглибили тенденції мовно-культурної диференціації слов'янського світу. Внаслідок соціально-економічного, політичного й культурного розвитку східного слов'янства на історичній арені постала ранньофеодальна держава Київська Русь.

Особливістю середньовічних соціумів, українського зокрема, було переважання селянства в структурі населення (до 80 %). У XIV –

XVI ст. частина селян відбувалася повинності на користь великих литовських князів і польських королів, частина сиділа на приватних землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

Найчисленнішими були данники – основна повинність їх полягала в сплаті данини. З кінця XV ст. через активізацію грошового обігу натуральна данина дедалі частіше замінювалася грошовою платою.

Особистою службою були зобов'язані своєму володареві й т.зв. слуги, які разом з ним ходили в похід, виконували різноманітні доручення.

Відносним був поділ селян на „похожих” (особисто вільних) і „непохожих” (прикріплених до свого наділу).

Ще одним прошарком була дрібна шляхта, або зам'яни – нащадки тих слуг, які відбували військову (боярську) службу, тобто становили ніби проміжну ланку поміж селянством і військово-служивою верстовою. Цю ланку розірвано в XVI ст., коли ті зі слуг, що спадкоємно, з діда-прадіда, відбували таку службу, дістали собі шляхетство, а решта поступово злилася з селянством.

Найвищий щабель посідала титулована знать – князі. Діяльність князя обіймала собою всі сфери тодішньої політики й урядування. Князь міг своєю владою розпочати війну, призначити похід, укласти мир. Його справою були організація оборони, утримання дружини тощо.

Постійне княже військо – дружина – своєю появою дало початок формуванню руської держави. Вояки земські, які до дружини не належали, називалися воями. У ширшому значенні ця назва теж означала військо. Дружина становила опору князя, тож дружинників ще іменували княжими мужами. Старші дружинники – бояри – виконували адміністративні функції, молодша дружина – дітські, отроки –

були їхніми помічниками. В осідку князя дружинників звичайно було небагато.

До центральної управи, крім князя й боярської ради, належав також княжий двір. На чолі його стояв двірський, або дворецький. Він відігравав першу роль поміж дворянами, виступав на чолі княжого війська, був зверхником княжої дружини, заступником князя в суді та адміністрації.

У складі князівсько-дружинної системи адміністрації був канцлер-печатник, інколи були покладники-спальники. Княже двірське господарство доглядали ключники й тивуни – слуги сuto приватного характеру. Для різних доручень служили биричі, дітські й отроки. Тисяцький спочатку був військовим начальником в окрузі. Військовий характер влади тисяцького відображає інший його титул – воєвода. А втім це ширший титул, ніж тисяцький – не кожний воєвода був тисяцьким. Отже, як бачимо, функції урядників XI – XIII ст. мали військово-адміністративний характер.

Вплив князя на формування суспільства здійснювався за посередництвом дружини. Князя оточували люди, що супроводили його на війну, виконували його накази, були радниками, посадниками. Таким чином у суспільство замість родових зв'язків вносилося нове, станове начало. У дружині члени родів діставали можливість цінувати себе та інших у міру особистої доблесті, в міру тієї користі, яку вони приносили князеві й народу. З появою дружини виникло поняття про кращих, хоробріших людей, що вирізнялися з юрби людей темних, невідомих. З'явилося нове життєве начало, за сіб пробудження сил у народі³.

На Заході доблесний вождь збирал довкола себе гурт відважних людей задля підбиття якоїсь країни, загарбання земель. На Русі, якщо

князь з дружиною підкоряли нові племена, то це завоювання мало свої особливості. З огляду на розсіяність підкорених племен на великому просторі дружинникам важко було отримувати дінину на таких землях. Набагато вигідніше було залишатися при князеві, ходити по здобич до ще не підкорених народів, а також по данину до підкорених народів, продаючи її чужинцям⁴.

Князі-володарі займалися звичною для них війною з „обмеженими цілями”, де головне – не остаточна перемога над ворогом, а виграш бодай однієї битви, захоплення політичної влади, грабунок, помста. Монгольські полчища вперше за кілька століть принесли нову війну, що передбачала тотальне знищення цілих народів і їхніх культур. Тому військова справа в середині й другій половині XIII ст. на Русі розвивалася з разючою інтенсивністю⁵. Військово-технічне піднесення було таке могутнє й різnobічне, що воно помітно вплинуло на наступний розвиток бойової техніки. Це стосується передусім організації військового ремесла, асортименту зброї, способів ведення війни, дружинної військової ідеології⁶.

Війна була щоденним явищем у давній Україні. Військо забезпечувало державі силу й могутність. У воєнних походах закріплювалися державні кордони. У війнах формувалося почуття солідарності, відповіданості за долю рідної країни, патріотизму. „Не осоромимо землі руської!” – ось гасло, що безнастанно лунало в княжій Україні. Заінтересованість у здобуванні доходів у висліді міждержавних воєнних конфліктів, а також зовнішньоторговельних операцій становила найхарактернішу рису політики тогочасних володарів.

У повсякчасних війнах, походах і боях витворилася еліта українського війська, лицарство. Воно мало свій неписаний кодекс норм і зви-

*М. Дерегус.
Розваги на
Січі.
Ілюстрація
до повісті
М. Гоголя
„Тарас
Бульба”.
Олія. 1952 р.*

чай, які ніхто не міг порушувати. Найголовнішою чеснотою лицаря була хоробрість.

Одним з важливих етапів підготовки майбутніх воїнів уважалося полювання. Відомий давній звичай, згідно з яким хлопця вперше садили на коня тоді, коли робили йому „постриг” – перший раз підстригали волосся.

З Галичини походять звістки про лицарські турніри – ігри. Василько робить таку гру з якимось угорським боярином. Під мурами Ярослава Ростислав „затіяв гру” з лицарем

угрином Воршем: „... і зітнувся він... І впав під ним кінь, і вивихнув він плече...”⁷ У цих турнірах із значною ймовірністю можна вбачати західний вплив⁸.

Яскравою постаттю був син Ольги князь Святослав – природжений воїн, який не тільки блискуче здійснював тактичні операції, а й розробляв тривалі стратегічні кампанії. Починаючи бій, Святослав завжди попереджав супротивника: „Іду на ви”.

Як зазначає І. Кріп'якевич, воїнів, які полягли в бою, військо ховало

ІАндрусів. Звитяжці

особливо урочисто. За давніх, поганських часів на місці поховань насипали могилу. Такі могили мали всі перші князі-завойовники: Аскольд на Угорськім узвишші в Києві, Дір біля церкви св.Ірини, Олег десь під Києвом, Ігор недалеко від Коростеня, де його вбили деревляни, Олег Святославич під Овручем. На цих могилах відбували тризни – поганські поминки. І народ пам'ятав ці княжі гробівниці довгі століття. Пізніше почали ховати полеглих князів по церквах⁹.

У давнину з'являються відомості про богатирів. Тоді вояк саме завдяки своїй фізичній силі міг вирізнисти, набути особливого значення й принести перемогу тому чи іншому князеві. До богатирів відчували

особливу повагу, називали їх „людьми Божими”¹⁰.

Війську зрілого руського середньовіччя притаманна певна різнопідність. Порушується дружинна кастовість війська (з середини XIII ст.) – до нього відкривається доступ різним суспільним прошаркам, зокрема – смердам і сільським ополченцям. Починаючи з другої половини XIV ст., у військо на зміну попереднім молодшим і старшим дружинникам приходять феодально організовані невеликі групи, що складаються з боярина та його слуг. Військо набирали з дворової челяді дрібних землевласників – дітей боярських. „Двірська система комплектування війська, яка отримала повний розвиток в кінці XVI ст., висуває на зміну молодшим дружинникам своєрідне кадрове офіцерство – оточених двірнею служивих дітей

боярських і дворян. Для свого часу це було прогресивним явищем, оскільки це була організована й централізована сила”¹¹.

На середину XVI ст. українські князі й верхівка панства втрачають ролю виразника й провідника політичних прагнень України. Замкнувшись у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, вони остаточно відмовилися від творення української держави.

Виразні зміни в традиційній становій структурі окреслилися наприкінці XVI ст., коли остаточно оформився суспільний статус козацтва. Колиською козацтва стала Південна Україна, що відігравала роль буфера між Кримським ханством і володіннями польських та литовських правителів, перебуваючи поза будь-яким політичним контролем і не маючи постійного населення.

Військова організація українського суспільства козацької доби творила невід'ємну частину його культури, була своєрідним способом соціального буття з характерним для середньовіччя розмаїттям форм і шляхів поступу.

Згідно із запропонованою А. Тойнбі концепцією розвитку цивілізацій і суспільств, зокрема його теорією „виклик–відповідь”, саме відповідю на виклик Степу, вислідом тривалої прикордонної боротьби проти кочовиків (з середини XIII до XV ст.) було виникнення козацтва. Тойнбі намагається відшукати у всесвітній історії типологічно споріднені з козацтвом групи, зазначаючи, що „...козаки утворювали напівчернецьке військове братство, маючи спільні риси з еллінським братством воїнів-спартіатів та орденами лицарів-хрестоносців”¹². Вони, на думку цього дослідника, започаткували й розвинули новий спосіб життя й нову суспільну організацію, які дали можливість осілому суспільству вперше

в історії не просто захищатися від євразійських кочовиків, „а перемогти їх уже по-справжньому: відвоювати вnomadів територію і змінити її ландшафт, перетворивши кочові пасовиська на селянські ниви, а стійбища – на осілі села”¹³.

Козацтво спромоглося виробити кодекс своїх „прав і вольностей” – етичних правил, природних прав і правних норм, що визначали його соціальний статус у суспільстві.

Соціальний статус козацтва став суспільним ідеалом для селян і феодально залежних міщан. У їхній свідомості узвичаїлося уявлення, що козак – це людина, яка вільна від будь-яких обов’язків перед паном і державою (за винятком військового обов’язку), але яка має особливі імунітетні права (особисту свободу, право на володіння землею тощо). Прагнення здобути „козацькі права і вольності” (покозачитися) поширюється як загальноукраїнське явище.

На відміну од російського козацтва українське перебирає на себе функцію виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів народу. Саме воно виявляє спроможність виконати історичну місію будівництва української держави. Запорізька Січ з її військово-адміністративною системою управління вже наприкінці XVI ст. стає зародком держави. Оскільки керівні військово-адміністративні посади на Січі були виборними й усі козаки мали право обирати та бути обраними, вона формувалася як республіка.

З середини XVI ст. пришвидшуються темпи становлення козацтва. Помітну роль в цьому процесі протягом 50 – 70-х рр. відіграв нижчий прошарок шляхетського стану – дрібна шляхта й бояри-слуги, позбавлені лицарських, шляхетських прав.

М. Грушевський, розважаючи над сутністю козацтва, висловив думку, що воно в першій чверті XVII ст.

стояло немов на роздоріжжі своєї соціальної еволюції: „З того часу, як козаччина стала формою еманси-пації від панського права та живого протесту проти нього, вона мала за собою сільські і дрібні міщанські ма-си й могла з них черпати силу і по-міч стільки, скільки лише могла проявити сама сили її енергії екстен-зії... вона проголошувала свою солі-дарність з останками української шляхти...”¹⁴.

Кожен народ має свій побут і свої звичаї, і що давніший народ, то стій-кіші його побут і звичаї. В основі всієї козацької громади теж лежав звичай. Українське козацтво не тільки успадкувало найкращі традиції вишколу лицарсько-дружинної молоді Київської Русі, а й розвинуло їх, створивши свою цілісну систему вишколу молодих козаків. Цілісна система підготовки майбутніх коза-ків-лицарів остаточно сформувала-лась у XVIII ст. Розвиток її щільно пов'язаний зі становленням самого війська.

На думку А.Скальковського, запорізьке військо являло собою рід військового братства, яке можна порівняти з католицьким чернечо-лицарським орденом. Подібно до них козацтво було пов'язане узами громади, віри й покликання або мети свого заснування. Усі козаки, незважаючи на звання, вік і по-ходження, ставали братами-товари-шами, називаючи своїх курінного й кошового отаманів батьками, а коза-ків – братчиками¹⁵. Козаки, покоза-чені селяни й міщани, на відміну од покріпаченого населення, становили якісно новий психологічний тип особистості, ментальність якої фор-мувалася й ґрунтувалася на основі інстинкту свободи. Саме особиста свобода виступала альфою й омегою їхнього способу життя, мислення, поведінки. Вольові, енергійні, на-вчені військової справи, вони ладні були радше вмерти, аніж утратити її

й перетворитися на кріпаків, челядь, бидло. Йшлося не про розміри повинностей, панщини, податків чи рівень покріпаченості, а про значно принциповіше й вагоміше – саме існування системи соціальних від-носин, яка позбавляла людину сво-боди.

Війна для козака була такою ж доконечною, як для птаха крила, як для риби вода. Без війни козак – не козак. Без війни лицар – не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він дбав не так про те, щоб урятувати собі життя, як про те, щоб померти в бою, як личить справжньому лицареві на війні, тобто щоб про нього сказали: „Умів шарпати, умів і вмерти, не скиг-лячи”¹⁶.

Характеризуючи козацький тип, М.Костомаров звертав увагу на ті риси, які були найпритаманніші йому. Одна з основних – віра. „Ідея

С. Васильківський. Козак на варти

Б. Крюків. Різдвяна зірка над Запорізькою Січчю

про релігію сполучається в козака з ідеєю про батьківщину. Замість „городи руські” він звик уживати виразу „городи християнські”, „земля християнська”, яка називається в нього вітчизною¹⁷.

Призначенням козака була війна, а становище України вимагало постійного вміння тримати зброю в руках. Козак любив свій обов’язок боронити рідну землю. Ідея віри і любові до батьківщини поєднувалася в нього з ідеєю війни.

Однією з визначальних рис козака була його воївничість. Степова війна відзначалася несподіваними ситуаціями, швидкоплинністю, тож у козацькій тактиці поєднувалася обережність з хоробрістю. Зазвичай війна розпочиналася з метою релігійною: „За віру християнську” – такі виправи проти татар і турків

подібні до лицарських походів релігійних орденів Заходу¹⁸.

Досить часто козак ішов на війну заради слави, тобто з бажанням прославитися військовими подвигами – „слави і честі набрати”, а інколи просто задля здобичі. Іноді заради слави козак відважувався на найвідчайдушніші подвиги, щоб його не назвали боягузом. Смерть була не страшною для відважного лицаря, коли

*Слава його не вмре, не поляже,
А лицарство-козацтво всякому розкаже¹⁹.*

Слід зазначити й негативні сторони суспільно-політичної організації козацького стану, що відігравали деструктивну роль в державотворчому процесі. Так, під демократичним правлінням Запорізької Січі часто-густо приховувалися прояви охлократії. Демократичні принципи виборності старшин з часом переросли в необмежене всевладдя

(свавілля) чорних (загальних) рад. У традиційні настали несталість політичних позицій козацтва, що гальмувало процес його консолідації.

Не можна не відзначити й згубного впливу охлократично-демократичних принципів на становлення козацької ментальності. Вони призводили до відчутного переважання в шкалі морально-соціальних цінностей козаків (особливо запорізьких) особистої свободи над обов'язком перед владою, виробляли стереотип спротиву заходам старшин, спрямованим на її обмеження, необхідне для вироблення механізму функціонування державної влади.

На формування козацького стану істотний вплив завжди мав воєнний чинник. Адже південь України був Великим кордоном, охопленим пілум'ям безперервної боротьби з татарсько-турецькими загарбниками.

У першій половині XVII ст. відбувалася кристалізація національних інтересів, осмислення (зрозуміло, ще не у формі сучасних концепцій) їхньої значущості в житті як окремої особи, так і соціальної групи, стану, суспільства в цілому.

Після виборення козаками української незалежності (червень 1652 р.) посилився процес удосконалення української спільноти й продовження формування державності й творення власної культури.

Провідну роль в Україні тоді відігравав не стан феодалів – традиційно державо- і культуротворчий у тогочасному європейському суспільстві, а стан козаків (дрібних землевласників-вояків), який не визискував інші верстви й прошарки населення, а жив з власної праці. Брак власного шляхетського стану істотно відрізняв соціальну структуру суспільства козацької України від соціальних структур інших країн. Виняткову вагу у функціонуванні цього суспільства й держави мав мілітарний фактор. Військовики

обіймали всі керівні державні посади, що врешті не могло не спровоцирувати негативного впливу на суспільно-політичний розвиток країни. Збереженню цього феномену сприяли нескінчені воєнні дії, які вела козацька Україна за незалежність.

Названі та інші чинники безпосередньо впливали не тільки на розвій державницької ідеї, а й на формування всіх суспільних інститутів і на основні характерологічні риси української культури.

ПРИМІТКИ

- Гейзінга Й. „Homo Ludens”. – К., 1994. – С.119.
- Там само. – С.112.
- Соловьев С.М. Сочинения. – Москва, 1988. – Кн. 1. – С.216 – 217.
- Там само. – С.218.
- Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси. – Ленинград, 1976. – С.5.
- Там само. – С.11.
- Літопис руський. – К., 1989. – С. 402.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т.3. – С.254.
- Крип'якевич І. Історія українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.124.
- Соловьев С.М. Сочинения. – Москва, 1988. – Кн. 2. – С.24.
- Крип'якевич І. Історія українського війська. – С.13.
- Тойнбі А. Дослідження історії. – К., 1995. – Т.1. – С.124.
- Там само. – С.123.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1956. – Т.7. – С.400.
- Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.76.
- Див.: Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Львів, 1990. – Т.1. – С.177.
- Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии // Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С.130.
- Там само. – С. 142.
- Там само. – С.143.